

De kerk en toren te Saaksum**

GESCHIEDENIS

De huidige kerk is gebouwd in 1849. Op 9 april van dat jaar hield ds. J. P. Bruinwold Riedel een afscheidsrede in de oude kerk en sprak daarbij ook over de oorsprong van het oude kerkgebouw. „De mondelinge overlevering toch zegt, dat in het begin der 16e eeuw tussen den Heer van Alma tot Saxum wonende op de Heerlijkheid Alma, thans eene boerenplaats, bewoond door D. F. Folkerts en den proost van Oldehove twist ontstond, die zo hoog liep, dat genoemde heer van Alma zich met zijn gezin van de Proostdy te Oldehove afscheidde, dit gebouw, zijnde zijne bierbrouwerij, tot een kapel of kerk liet inrichten en daarbij een eigen kapelaan aanstelde. De vorm en geheele aanleg van de oude kerk bevestigden deze overlevering volkomen”. Aldus de aantekeningen in het kerkeradsboek.

Volgens deze overlevering zou Saaksum dus pas in het begin van de 16e eeuw een eigen kerk gekregen hebben, hetgeen onjuist is. Saaksum komt reeds voor op een 15e eeuwse lijst van kerspe-

len in het bisdom Münster. Er zijn nog oudere gegevens. Het zegel van Humsterland, gehecht aan een oorkonde van 9 september 1361, vertoont drie kerken, welke naar alle waarschijnlijkheid de parochies Oldehove, Niehove en Saaksum voorstellen. Verder wordt Saaksum genoemd in een lijst met schenkingen tussen de jaren 750 en 1150 aan de abdij Fulda gedaan. Het kan in die tijd reeds een eenvoudige kerk gehad hebben.

Wij moeten konkluderen dat voornoemde bierbrouwerij-overlevering niet op de parochiekerk kan slaan, maar dat wil niet zeggen dat het verhaal geheel op fantasie berust. Vaak ligt er wel een bepaalde gebeurtenis ten grondslag aan een dergelijke overlevering die zich eeuwenlang in stand weet te houden. Mogelijk heeft de heer van Alma op zijn borg een huiskapel ingericht en daarvoor een kapelaan aangesteld.

Over de kerkelijke geschiedenis van Saaksum is zeer weinig bekend. De kerk was volgens een akte van 1588¹⁾ gewijd aan St.-Katharina. Daarnaast

* Dr. R. Steensma is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Liturgisch Instituut van de Rijksuniversiteit in Groningen. Daarnaast is hij sekretaris van de Stichting Oude Groninger Kerken. (Red.).

** Dit artikel verscheen in 1972 als brochure ter gelegenheid van het gereedkomen van de restauratie. (Red.).

¹ Archief De Marees van Swinderen. Rijksarchief Groningen.

Afb. 1. Saaksum. Ned. Herv. kerk.

had de kerk nog een prebende voor een ons thans niet meer bekende heilige. Beide altaarstenen bleven bewaard. In 1570 werd Popko Ufkens van Appin-

gedam beschuldigd van „beelden breken” in de kerk te Saaksum. Na de reformatie kreeg Saaksum in 1610 een eigen predikant en heeft die behouden

tot 1968. De laatste was ds. J. F. N. van Harreveld, aan wiens aantekeningen wij verschillende gegevens mochten ontleenen.

DE TOREN

In 1849 werd de oude kerk wegens bouwvalligheid afgebroken, maar de oude toren bleef gelukkig staan. De toren is opgetrokken in kloostersteen, maar later grotendeels ommetseld in kleinere steen. Het oorspronkelijke metselwerk bleef zichtbaar bij een groot deel van de noordzijde, met name de uitgemetselde traptoren en aan de oostzijde, te zien op de zolder van de kerk. Tot ongeveer 8,50 m hoogte is de toren van die steen opgetrokken. De toren is aan zuid-, west-, en gedeeltelijk aan noord- en oostzijde ommetseld in kleinere steen met natuurstenen hoekblokken. Aan de noord- en westzijde bevindt zich een holle waterlijst, eveneens van natuursteen.

In de benedenruimte van de toren bevindt zich een gedenksteen met de mededeling dat de toren „ghemaket“ is in 1550. Kennelijk is het oudste deel van de toren in 1550 in kloostersteen gebouwd waarvan naderhand grote delen met metselwerk van kleiner formaat steen gerepareerd zijn. Dat zou gebeurd kunnen zijn in 1709, toen volgens de kerkvoogdijrekeningen aanzienlijke herstellingen aan de toren uitgevoerd zijn. Het bovendeel is in 1910 nog eens vernieuwd met oud materiaal. Ondanks de latere ommetseling heeft de toren toch in hoofdzaak zijn 16e eeuwse karakter behouden, o.a. door het opnieuw gebruiken van de natuurstenen hoekblokken bij de latere ommetseling. Aan de westzijde bevindt zich een forse spitsbogige ingang. Boven deze ingang is een venstertje aangebracht met ronde afdekboog. De vier galmgaten zijn rond-, bijna korfbogig afgedekt. De gemetselde traptoren heeft twee venstertjes waarin bij de restauratie sporen van glas in lood gevonden zijn. Dit glas in lood is

derhalve opnieuw aangebracht. Een dergelijke uitgemetselde traptoren vinden we ook in Krewerd.

De benedenruimte van de toren wordt overdekt door een kruisribgewelf waarvan de ribben worden gedragen door vier kraagstenen. Dit gewelf is bij de restauratie hersteld en opnieuw gewit. In het kader van de moderne restauratie-opvattingen is er bewust van afgezien om alle pleisterlagen te verwijderen en eventuele oude kleurstellingen te herstellen. De oude sporenkap van eikehout was zeer slecht en is vernieuwd. Verder is bij deze restauratie het muurwerk hersteld, zijn drie balken vernieuwd en werden delen van de vloeren vernieuwd.

Beneden bevindt zich een spitbogige geprofileerde doorgang naar de kerk. Op de eerste verdieping is een dichtgemetselde doorgang te zien; deze zal waarschijnlijk toegang verschaft hebben naar de zolder van de vroegere kerk, die lager was dan de tegenwoordige. Hoger op dezelfde verdieping is een doorgang naar de tegenwoordige zolder ingebroken.

DE KERK

De tegenwoordige kerk is gebouwd op de fundamenten van zijn voorganger, zodat we de omtrek van de vroegere kerk kennen. De lengte bedroeg omstreeks 17 meter, de breedte ongeveer 6.80 m. De kerk was geheel rechthoekig en dus niet driezijdig gesloten, zoals de huidige kerk. Tijdens de restauratie is de fundering onderzocht. Deze is van kloostersteen en zit \pm 110 cm in de grond. De fundering heeft vier versnijdingen en is zeer gaaf bewaard gebleven. De funderingen zijn breder dan de huidige muren en de oude kerk was dus ook iets breder, ongeveer 30 cm. De vroegere kerk was lager dan de tegenwoordige, naar blijkt uit de moet van de vroegere kap in de oostwand van de toren. De nok van het dak zat ongeveer een meter beneden de huidige nok. De oude kerk bezat gebrandschil-

derde glazen waarin o.a. de namen van predikanten vermeld waren. Zoals gebruikelijk komen in de kerkvoogdijboeken verschillende uitgaven aan „glaesmaeckers” voor, o.a. in 1655, '57 en 1704, '07 '09, '14, '20, '28 en '30. Voor een groot deel zullen dit gewone reparaties geweest zijn, maar sommige uitgaven zijn mogelijk voor gebrandschilderde glazen gedaan.

Wegens de slechte toestand van de oude kerk stond men in 1845 voor de

keuze de kerk te laten herstellen of tot nieuwbouw over te gaan. Hoewel het College van toezicht op de kerkvoogdijgoederen herstel prefereerde, zulks op advies van de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, werd toch tot nieuwbouw overgegaan. Men was bang dat de oude kerk steeds weer uitgaven zou vergen. Bestek met tekening en begroting werden opgemaakt door D. H. Bos, stadsbouwmeester te Groningen. We lezen in de begroting de volgende posten:

Het afbreken van de beide zijdmuren, balken, zolder en dak, schonen van de dakpannen enz., opruimen van de afbraak	f	125,-
Herstel van de oude fundamenten en opmetselen van de zijmuren van beste mont baksteen en gare met een trasraam van 6 palmen	f	1560,-
Acht nieuwe lichtramen à f 22,-	f	176,-
Dertien nieuwe grenen balken à f 16,-	f	208,-
Het oude dakhout wederom gebruiken, voor tekort komende platen, span- ten, panlatten enz.	f	50,-
Tekort komende rode dakpannen en vorsten	f	30,-
Arbeidsloon voor de bewerking en oplegging van balken, dak enz. .. .	f	150,-
Nieuwe vuren 3½ duims zolder 110 kwadraat el met loon	f	165,-
Berapen en pleisteren van de muren, dakstrijken enz.	f	90,-
Vernieuwen van de vloer	f	100,-
Gedeeltelijk vernieuwen en herstellen en wederom plaatsen van de Pre- dikstoel, doophek, zitbanken enz.	f	150,-
Verven van de houtwerken	f	70,-
Ijzerwerk, rongen en spijkers	f	100,-
Risico en kosten 10 procent	f	297,-
		<hr/>
	f	3271,-
Hieraf de waarde van puin en andere afbraak	f	125,-
		<hr/>
	f	3146,-

Het werk werd aangenomen door G. IJ. Huizinga te Zuidhorn voor f 2650,-. De gemeente was echter ook toen reeds klein en kon dit bedrag nooit geheel zelf betalen. De kerkvoogdij wist subsidies te verwerven tot 100%: bijdrage rijk f 800,-
bijdrage Herv. synode .. . f 850,-
bijdrage provincie f 1000,-

Zo verrees dan het huidige gebouw met uitwendig driezijdige en inwendig half-cirkelvormige sluiting en een gewelf in plaats van een zolder. Op 11 mei werd de eerste steen gelegd en reeds op 7

oktober 1849 kon het in gebruik worden genomen. De muren zijn ongeveer 1.50 m boven de oude fundering opgetrokken met afbraak-kloostersteen, welk gedeelte gepleisterd werd en nu een basement rond de kerk vormt. Opmerkelijk bij deze midden 19e eeuwse kerk zijn de brede dagkanten rond de vensters. Deze dagkanten zijn wit gepleisterd evenals de lange smalle nissen tussen vensters en dak. Het zijn met name deze witte vlakken die aan het eenvoudige kerkje een levendig aspect verlenen. Een en ander komt des te beter tot zijn recht door de ligging van

Afb. 2. Saaksum. Ned. Herv. kerk. Noordmuur van de benedenruimte van de toren.

de kerk: vrij aan de rand van het dorp en zo reeds van verre zichtbaar. Deze

vlakken zijn bij de restauratie met witte muurverf behandeld.

Afb. 3. Saaksum. Ned. Herv. kerk. Gedenksteen in noordmuur benedenruimte toren.

De slechte toestand van het dak vormde de aanleiding tot de restauratie van kerk en toren in de jaren 1970-'72 onder leiding van Ir. P. B. Offringa. Oorspronkelijk zou alleen het dak worden hersteld voor f 13.500,-. Het bleek echter noodzakelijk de hele kerk in het herstel te betrekken, hetgeen betekende herstel van: dak, kap, goten, metselwerk, gewelf, banken, preekstoel en het herleggen van de plavuizen vloer. De totale begroting beliep f 70.000,-, waarop gelukkig 90% subsidie kon worden verkregen. De restauratie stond onder leiding van het Bureau voor Architectuur en Ruimtelijke Ordening Van Loo en Van der Mei, Offringa en Offringa in Groningen. Het werk werd uitgevoerd door het aannemersbedrijf H. Bultema te Uithuizen.

GEDENKSTENEN

In de noordmuur van de benedenruimte van de toren bevindt zich een opmerkelijke gedenksteen. Het opschrift luidt: „Desse toren is ghemaket doer bein t ordonnantye Coppen Jarghes in tyden, do heer Berent Storem pastoer was. 1550“. Aldus A. Pathuis, die zo vriendelijk was ook enige verdere mededelingen over deze steen te verschaffen. In de eerste plaats over de tekst. Hierover zegt Pathuis: „De tekst was

destijds moeilijk te ontcijferen ten gevolge van een schilferende verflaag. Het enige dubieuze woord is „beint“; er kan ook staan „bemt“. Drs. J. Visser te Leeuwarden zag op de foto achter dit woord nog een Z in ronde vorm, dus gelijkend op 3. Dit kan een afkortings-teken zijn voor „er“. Hierop voortbordurend kan er staan „bemt3“ of bemt3“, ook „beint3“. Volgens het middelnederlands woordenboek betekent „be“: belast met. „Be-interter“ is: bemiddelende“.

Lange tijd is gedacht dat Bein of Beint een persoonsnaam zou zijn. Deze friese voornaam komt inderdaad voor, maar past hier minder goed in het zinsverband. Verder zou men mogen verwachten dat als Bein(t) de bouwer was, zijn functie er bij zou hebben gestaan, zoals op enkele soortgelijke 16e eeuwse stenen het geval is. Op een steen in de toren van Tzum wordt „Cornelis Claesz. Toern meester“ (1548) vermeld, terwijl op de steen in de toren van Deinum „Everhardo coemetario“ (1557) wordt genoemd: Evert metselaar. De meeste van dergelijke gedenkstenen in torens in Friesland en Groningen hebben echter geen naam van een bouwmeester, bijv.: Minnertsgea 1505, Peperga 1537, Idaard 1541, Godlinze 1554, Warffum 1638 en Eenrum 1646.

Op de steen in Saaksum staat aan weerszijden van het opschrift een engeltje met een wapenschild. Het rechterwapen is gedeeld: I Jarges en II Froma; het linkerwapen is Heeralma. Pathuis tekent hierbij aan: Coppen Jarges woonde op Heralma te Saaksum en overleed 4 juni 1564. Hij was een zoon van Eiso Jarges en Rixt Alma, dochter van Redmer Heralma. Coppen Jarges huwde in 1535 met Eva Froma, die in 1591 overleed (zie Nederland's adelsboek 1943-1948, p. 76). De steen is bij de restauratie ongemoeid gelaten, alleen zodanig vastgezet dat hij rondom kan ventileren.

De toren heeft nog een tweede gedenksteen, n.l. aan de buitenzijde in de noordmuur, ongeveer op halve hoogte. De sterk verweerde steen toont het stadswapen van Groningen binnen een omlijsting, zonder opschrift. Misschien is de steen geplaatst in de jaren 1657-'65 over welke periode de kerkvoogdijrekeningen ontbreken. Partieel collator was toen J. Swartte, burgemeester van Groningen. Werden er toen herstelwerkzaamheden aan de toren uitgevoerd?

MEUBILAIR EN VERDERE INVENTARIS

Kleur.

De sombere kleurstelling van het interieur van voor de restauratie, n.l. een geel oker plafond en donker bruin meubilair is geheel gewijzigd. Het meubilair, inclusief preekstoel en orgel is grijs-wit geschilderd met rode details en grijze vloer; het plafond is rood geschilderd.

Preekstoel.

De preekstoel dateert uit het 2e kwart van de 17e eeuw. De panelen tonen gekanneleerde pilasters met een geblokte boog; op de hoeken taps toelopende „geschubde“ zuiltjes. Hetzelfde type zuiltje vinden we o.a. ook bij de preekstoelen in Grijpskerk en Vierhuizen. De kuip mist een van de zes zijden en heeft nu dus een merkwaardige vijfzij-

dige vorm: de predikant staat a.h.w. in de boeg van een schip. Waarschijnlijk heeft het rechter voorpaneel vroeger in het midden gezeten. De trap van grenenhout met platte balusters dateert van later tijd, mogelijk uit 1849. Het klankbord is nog wel zeskantig. Evenals het andere meubilair is ook de preekstoel bij de restauratie konstruktief in orde gebracht.

Doophek en banken.

Ter weerszijden van de preekstoel staan in een kwart cirkel de banken van de kerkeraad tegen de muur. De halve cirkel wordt afgesloten door het doophek met aan de oostzijde twee offerblokjes, aan de westzijde de avondmaalstafel en op het hek de voorlezerslessenaar met bijbel.

Schaal op stander.

Binnen het doophek staat een koperen schaal op een smeedijzeren stander: de doopschaal.

Orgel.

In 1933 werd het huidige orgel aangeschaft, voordien had de kerk een harmonium. Het orgel is afkomstig uit een kerk van de Gereformeerde Gemeente te Dordrecht en had voordien reeds dienst gedaan in een katholieke kerk. Men was in 1933 zeer verheugd over deze aanwinst. In de notulen van de kerkvoogdij staat: „Zoo is dan de dag aangebroken dat Saaksum een eigen pijporgel in de kerk heeft op afbetaling“. Terwille van dit orgel moest de galerij met een balkon worden uitgebreid.

Avondmaalszilver.

Antiek zilver bezit de kerk helaas niet meer. In april 1901 werd bij Fred Muller te Amsterdam verkocht een zilveren „Kerckebeker van Saxum vereert van den E. E. Jr. Tiaert tho Nansum“ (Adversaria J. A. Feith sub S). Volgens de kerkvoogdijrekeningen hoorde in 1898 bij de ontvangsten: Ontvangst voor een zilveren dop . . . f 2.15, en bij de uit-

Afb. 4. Saaksum. Ned. Herv. kerk. Interieur.

gaven: een nieuwe avondmaalskan
f 5.00.— Was er soms een aardewerk-

avondmaalskan met zilveren deksel ge-
sneuveld en maakte men nu het deksel

te gelde om in de kosten voor een nieuwe kan tegemoet te komen? Het is niet bekend waar de verkochte beker en dop gebleven zijn.

Klok

Op de oude torenklok die in 1943 door de Duitsers meegenomen werd en niet terugkeerde stond:

ANNO 1629 BIN ICK TER EHREN
GODES DOER LAST DER COLLATOREN
TOT SAEXUM DOE JOHANNES
PETZENIUS ALDAER PASTOR WAS
GEGOTEN DOER MEISTER NICOLAES
SICMANS IN GRONNIGN. DE
TIDT GEIT HEN HER DRINGET DE
DOET O MENSCHEN BEDENCKE DER
SEELEN NODT DARUM DOET BOTE
BEKERT U TOT GODT. De klok was
dus in 1629 door N. Sicmans te Groningen gegoten; zij had een doorsnede van 80 cm. In 1950 werd een nieuwe klok opgehangen, gegoten door Van Bergen in Heiligerlee.

Uurwerk.

In 1709 had de kerk reeds een uurwerk. Bij het herstel van de toren in 1910 werd door de gemeente Oldehove een nieuw uurwerk gekocht van de stadsuurwerkmaker A. Veenhoff te Groningen, vertegenwoordiger van de firma C. F. Rochtitz te Berlijn voor f 465.80, waarbij het oude uurwerk voor oudijzer van de hand werd gedaan. Bij de jongste restauratie is het uurwerk van een elektrische bediening voorzien.

Stenen en zerk.

In de vloer van de kerk liggen tegen de zuidmuur bij het doophek twee altaarstenen van rode Bremersteen, de ene met eenvoudige kruisjes, de andere met fraaie kruisjes, zuiver binnen een cirkel gekonstrueerd. In de kerk vinden we

verder slechts één oude grafzerk, n.l. die voor Johannes Petrus Engels, gestorven op 8 april 1762, oud 51 jaar. Hij was 17 jaar predikant te Saaksum geweest.

LITERATUUR

- B. W. Siemens,
Toelichting behorende bij de historische atlas van de provincie Groningen, Groningen 1962.
- J. Bierma,
Land en volk van Humsterland, Groningen 1961.
- P. J. Blok e.a.,
Oorkondenboek van Groningen en Drente I, Groningen 1896.

BRONVERMELDING ILLUSTRATIES

Liturgisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen (foto C. F. D. Rijksuniversiteit).

(Najaar 1973)